

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 929:902/908:37«1935/2001»KravchenkoN.M.

© **Олександр ПОТИЛЬЧАК**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, 6, м. Київ, Україна, 03037 (pot1965@ukr.net)

© **Oleksandr POTYL'CHAK**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of department of Original and Special Historical Sciences of the Faculty of History, of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (pot1965@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

© **Дарія МАРЧЕНКО**

магістр історії, незалежна дослідниця (darya.vasiltseva2014@gmail.com)

© **Dariya MARCHENKO**

Master of History, independent researcher (kubg@kubg.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6239-4557>

Бібліографічний опис статті: Potyl'chak, O., Marchenko, D. (2020). Nadiya Mykhaylivna Kravchenko (1935-2001): arkheoloh, krayeznavets' i pedahoh (do 85-richnoho yuvileyu vchenoyi) [Nadiya Mykhailivna Kravchenko (1935-2001): an archaeologist, a local historian and a teacher (to the 85th anniversary of the scientist)]. *Svit Clío* [Clio World], 1, 90-103. [in Ukrainian].

НАДІЯ МИХАЙЛІВНА КРАВЧЕНКО (1935-2001): АРХЕОЛОГ, КРАЄЗНАВЕЦЬ І ПЕДАГОГ (ДО 85-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ВЧЕНОЇ)

Анотація. Метою статті є комплексне дослідження, на основі документальних і нарративних джерел, зокрема й джерел особового походження, життєвого шляху, наукової, викладацької та громадської діяльності української вченої-археолога, краєзнавця і педагога – Надії Михайлівни Кравченко (1935-2001). Автори простежують основні етапи біографії вченої, аналізують її різнопланову наукову, педагогічну та громадську діяльність, окреслюють складові феномену Н. М. Кравченко як людини, дослідниці-археолога, викладача й наставниці. **Методологія дослідження** – принципи науковості, об'єктивності, історизму, методи аналізу, синтезу, історичної біографістики та просопографії. **Наукова новизна.** Авторами вперше залучено до дослідження, узагальнено та проаналізовано репрезентативне коло різнопланових документальних і нарративних джерел про життя, наукову і педагогічну діяльність відомої вченої-археолога і педагога. Основу джерельної бази дослідження склали документи з домашнього архіву доньки Н. Кравченко – Ольги Островерх (Кравченко).

Працюючи протягом 1969-1993 рр. на посаді доцента кафедри історії СРСР та УРСР (від 1991 р. – кафедри історії слов'янських народів) педагогічного інституту Н. Кравченко не тільки започаткувала викладання курсу археології для майбутніх учителів історії, але й стала засновником і керівником постійної студентської археологічної експедиції з дослідження пам'яток ранніх слов'ян I тисячоліття, створила на історичному факультеті камеральну археологічну лабораторію та навчальний кабінет археології музейного типу. **Висновки.** Найціннішим і найвагомішим у багаторічній науково-педагогічній праці Н. М. Кравченко було вміння пробудити й розвинути у своїх учнях життєве покликання. Н. М. Кравченко навчала студентів головному – постійно вчитися, розвиватися інтелектуально. Прищеплювала своїм учням найнеобхідніші в науковій і викладацькій роботі навички: вести пошук і виявляти історичні джерела, опрацьовувати їх, критично аналізувати, осмислювати й оцінювати отриману джерельну інформацію, робити самостійні висновки й доступно доносити їх до аудиторії.

Ключові слова: археологія, археологічна експедиція, Кравченко Надія Михайлівна, Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького, Московський державний університет імені М. В. Ломоносова, ранні слов'яни, пам'ятки київського типу, черняхівська культура.

NADIYA MYKHAILIVNA KRAVCHENKO (1935-2001): AN ARCHAEOLOGIST, A LOCAL HISTORIAN AND A TEACHER (TO THE 85TH ANNIVERSARY OF THE SCIENTIST)

Abstract. *The aim of the article is a comprehensive study, based on documentary and narrative sources, including sources of personal origin, scientific, teaching and social activities of Ukrainian scientist-archaeologist, a local history expert and a teacher - Nadiya Kravchenko (1935-2001). The authors trace the main stages of the biography of the scientist, consider her various scientific, pedagogical and public activities, outline the components of the phenomenon of N. Kravchenko as a person, a researcher-archaeologist, a teacher and a mentor. Research methodology – the principles of science, objectivity, historicism, methods of analysis, synthesis, historical biography and prosopography. Scientific novelty. The authors for the first time involved in the study summarised and analysed a representative range of various documentary and historical sources about the life, scientific and pedagogical activities of the famous scientist and archaeologist. The source base of the study was based on documents from the home archive of N. Kravchenko's daughter - Olga Ostroverkh (Kravchenko). Among them: N. Kravchenko's autobiography, correspondence, official certificates and certificates, copies of characteristics, documents on education, scientific qualifications, employment, incentives and awards, scientific and educational materials. This documentary complex allows to study the history of N. Kravchenko's family in detail, step by step, to analyse the life of the scientist, her scientific and teaching biography. An essential but a small group of sources are memoirs. A separate source complex is the fund R-346 (National Pedagogical Dragomanov University) in the State Archives of Kyiv. The records of the historical faculty where N. Kravchenko worked for almost 25 years, and which is associated with her career as a teacher, an archaeologist and a tutor of student science are kept there. The most numerous source complex of our research: more than 90 published scientific, scientific-methodical and educational works, including monographs, scientific articles, abstracts of reports at scientific conferences, reviews and reports on the results of archaeological research, textbooks is represented multifaceted scientific, pedagogical and monument protection activity of N. Kravchenko.*

N. Kravchenko was born on November 4, 1935, in Kyiv, in a family of intellectuals. After graduating from Kyiv High School in 1953, she entered the history department of the Taras Shevchenko Kyiv State University. In 1954-1959 she continued her studies at the Faculty of History of the MV Lomonosov Moscow State University, where her teachers were well-known Soviet archaeologists A. Artsikhovsky, B. Rybakov, O. Bryusov, P. Tretyakov and G. Fedorov. After graduating from Moscow, N. Kravchenko worked as a senior laboratory assistant and a junior researcher at the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. In 1965-1967 N. Kravchenko studied postgraduate studies, simultaneously teaching special and current courses at the Department of Archeology of the Taras Shevchenko University of Kyiv and the Department of History of the CPSU of the Kyiv Working Institute named after OM Gorky. In 1967 she successfully defended her dissertation on the topic: "Kosanovsky cemetery as a source for studying the history of the population of Pobuzhye in the first half of the first millennium AD." Then she returned to work as a researcher at the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences. In 1969 N. Kravchenko transferred to work at the Kyiv State Pedagogical Institute named after O. M. Gorky to the position of associate professor of the history of the CPSU of the restored historical faculty. Working during 1969-1993 as an associate professor of the Department of History of the USSR and Ukrainian SSR (since 1991 - the Department of History of Slavic Peoples) of the Pedagogical Institute N. Kravchenko not only began teaching archaeology for future history teachers but also initiated and headed permanent student archaeological expedition to study the monuments of the early Slavs of the first millennium, created a chamber archaeological laboratory and a study room of archaeology of the museum type at the Faculty of History. N. Kravchenko is the author of 95 scientific works, teaching aids and textbooks for students of history. **Conclusions.** *The most valuable and important in N. Kravchenko's many years scientific and pedagogical work was the ability to awaken and develop in her students a life vocation. And it was not always archeology, historical science or teaching. Many students of Nadyia Mykhailovna after graduating from the Faculty of History became successful journalists, lawyers, philosophers, worked in the civil service in government and law enforcement agencies, became MPs, or chose another useful area of intellectual work. N.M. Kravchenko taught students the main thing – to learn continually, to develop intellectually. She instilled in her students the most necessary skills in scientific and teaching work: to search for and identify historical sources, process them, critically analyse, comprehend and evaluate the received source information, draw independent conclusions and communicate them to the audience.*

Keywords: *archeology, archeological expedition, Kravchenko Nadiya Mykhailivna, Kyiv State Pedagogical Institute named after O.M. Gorky, Moscow State University named after M.V. Lomonosov, early Slavs, monuments of Kyiv type, Chernyakhiv culture.*

Постановка проблеми. XX ст. у світовій історії, попри весь його драматизм і трагічність, було часом потужних суспільних зрушень, серед яких чільне місце належить так званому фемінізму та гендерній революції. Проникнення такого інтелектуального постмодерну в історичну науку мало наслідком формування нового напрямку досліджень – гендерної історії, що зосередилася на проблемах проникнення жінок у табуовані патріархальною свідомістю сфери соціального виробництва, місця та ролі жінки в суспільстві, і в науці

зокрема. На рівні біографічних досліджень ці студії найчастіше набували характеру жіночої мікроісторії.

Одним із прикладів такого «гендерного зсуву» є життя і професійна кар'єра відомої вченої, археолога, краєзнавця і педагога, кандидата історичних наук, доцента Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького (нині – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова) Надії Михайлівни Кравченко (1935-2001), добре знаної в професійних колах археологів передусім як дослідниці ранньослов'янських пам'яток Середнього Подніпров'я I тис. від Р.Х. Попри це, її скромний, сповнений надій і тривог, перемог і досягнень, злетів і прикростей долі життєвий шлях і професійна діяльність досі є малодослідженими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про Надію Михайлівну Кравченко ми маємо незаслужено мало офіційної інформації, доступної з кількох науково-біографічних довідників¹. Натомість її життєвий шлях, професійна наукова, педагогічна та громадська діяльність відкриваються зацікавленому читачеві передусім із публікацій учнів і близьких. У газетних статтях Є. Гороховського² та О. Острроверх³ ідеться про історію родини Кравченків, зокрема про складні життєві обставини, у які потрапила матір маленької Надійки – Галина Ніколаєнко – у повоєнні роки. Її, дружину репресованого, директорку Київського історичного музею, безпідставно звинуватили в розкраданні державного майна. На тлі цієї драматичної історії автори діляться з читачами маловідомою інформацією про коло спілкування родини, вплив сфери професійної діяльності матері Надійки на формування певних світоглядних позицій майбутньої вченої. Докладніший опис життєвого шляху своєї вчительки та професійної наставниці подибуємо в статтях Н. Абашиної. Авторка більш докладно описує життєвий шлях Надії Михайлівни, проводячи екскурс в її дитинство та юність, поетапно аналізуючи життєві стресові ситуації та складні обставини, що вплинули на гартування характеру й становлення особистості майбутньої вченої-археолога – арешт і засудження за сфабрикованими звинуваченнями батька в 1937 р., період війни, необґрунтовані підозри та цькування матері, студентські роки Н. Кравченко, початок її професійної кар'єри. Зокрема, в публікаціях ідеться про роки роботи Надії Михайлівни в Інституті археології АН УРСР, Київському державному педагогічному інституті імені О. М. Горького, складні проблеми зі здоров'ям, що турбували дослідницю в останній період її життя⁴.

Своєрідним підсумком нечисленних досліджень життєвого шляху, наукової, педагогічної та громадської діяльності Н. М. Кравченко є виступи на наукових конференціях і науково-біографічні публікації Д. Марченко, що стали майданчиком для оприлюднення результатів дипломного дослідження, захищеного випускницею магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова 2016 р.⁵

Важливим наративом для осмислення наукового та суспільного внеску, ролі Н. М. Кравченко як вченої-археолога, педагога, організаторки археологічної освіти,

¹ Бузян Г. Кравченко Надія Михайлівна. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник. Т. 1. Київ-Кам'янець-Подільський, 2003. С. 109; Кравченко Надія Михайлівна. Українські історики ХХ століття: Біобіографічний довідник. Вип. 2. Част. 1. Київ-Львів, 2003. С. 160.

² Гороховський Є. Зустрічний рух: Дві історії про пригоди скарбів культури України й Німеччини у ХХ столітті. Дзеркало тижня. 2000. № 35. С. 69-85.

³ Острроверх О., & Хоодаковський М. Культура – вне политики. Фінансова Україна. 1994. 8 червня. № 20(26); 1994. 30 червня. № 23(29).

⁴ Абашина Н. С. Слово об учителе. Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Н. М. Кравченко. Зб. наук. праць. Київ: Вид-во імені О. Теліги, 2003. С. 5-12; *Її же*. Надія Михайлівна Кравченко – вчений і педагог. Рідна школа. 2003. № 10. С. 40; *Її же*. Н. М. Кравченко – дослідниця черняхівської культури / Зб. тез доповідей на конференції «Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова) Київ, 15-17 жовтня 2010 р.». Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. С. 2-5.

⁵ Марченко Д. С. Біографічні віхи наукової та педагогічної спадщини історика, археолога і педагога Н. М. Кравченко. Драгоманівські історичні студії: збірник наукових праць молодих істориків. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1(5). С. 648-658; *Її же*. Науково-дослідницька діяльність Н. М. Кравченко. Драгоманівські історичні студії: збірник наукових праць молодих істориків. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 2(6). С. 420-429; *Її же*. Феномен жінки-історика, педагога і науковця другої половини ХХ – початку ХХІ ст. На прикладі постаті Н. М. Кравченко (1935-2001). Дипломна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» [Рукопис]; спец.: 8.030301 «Історія»; наук. керівн. О. В. Потильчак; Національний пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 80 с.

громадської діячки і пам'яткознавця є публікації її колег. Здебільшого це наукові статті колишніх студентів Надії Михайлівни, а нині відомих вітчизняних археологів, які продовжують дослідження, започатковані їхнім учителем і наставницею ще в 1970-х рр. Більшість із цих матеріалів друкувалися у фахових наукових збірниках та академічному журналі «Археологія». Серед них статті Н. Абашиної⁶, Є. Гороховського⁷, С. Лисенка⁸, О. Петраускаса, Р. Шишкіна⁹, Л. Циндровської¹⁰. Огляд нечисленних біографічних публікацій про життя, наукову та педагогічну діяльність Надії Михайлівни Кравченко засвідчує, що понад 40-річний творчий науковий доробок ученої в галузі слов'янської археології, її внесок в організацію історичної педагогічної освіти в стінах НПУ імені М. П. Драгоманова, практичну роботу у сфері краєзнавства, охорони пам'яток і музейної справи ще недостатньо вивчений, узагальнений та оцінений нашими сучасниками.

Мета та завдання дослідження. У статті на основі документальних і нарративних джерел, зокрема й особового походження, зроблено спробу комплексного висвітлення життєвого шляху, наукової та громадської діяльності української вченої-археолога, краєзнавця і педагога – Надії Михайлівни Кравченко (1935-2001). Автори простежують основні етапи біографії вченої, аналізують її різнопланову наукову, педагогічну та громадську діяльність, окреслюють складові феномену Н. М. Кравченко як людини, дослідниці-археолога, викладача й наставниці.

Основу **джерельної бази** розвідки склали документи з домашнього архіву доньки Надії Михайлівни – Ольги Борисівни Островерх (Кравченко). Серед цих матеріалів автобіографія, листування, офіційні довідки та посвідчення, копії характеристик, документи про освіту, наукову кваліфікацію, трудову діяльність, про заохочення та нагороди, науки та навчально-методичні матеріали. Цей документальний комплекс дає змогу досить докладно, поетапно вивчити історію родини Н. М. Кравченко, проаналізувати життєвий шлях ученої, її наукову та викладацьку біографію. Не менш важливу, хоча й нечисленну групу джерел становлять тексти мемуарного характеру, опубліковані в останні роки життя вченої та її учнями невдовзі після смерті Надії Михайлівни¹¹. Фонд Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького (Р-346) у Державному архіві м. Києва – це окремий джерельний комплекс, що містить матеріали діловодства історико-педагогічного (пізніше – історичного) факультету вищого навчального закладу, у якому Н. М. Кравченко пропрацювала майже чверть віку, і з яким пов'язаний розквіт її кар'єри викладачки, науковця-археолога, організаторки студентської науки¹². Багатогранну і творчу наукову, педагогічну та пам'яткоохоронну діяльність Н. М. Кравченко репрезентує найчисленніший джерельний комплекс нашого дослідження: понад 90 опублікованих наукових, науково-методичних і навчальних праць, серед яких монографії, наукові статті, тези доповідей на

⁶ Абашина Н. С. Комплекси празько-корчацької культури поселення Обухів II. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Т. XV. На пошану професора, чл.-кор. НАН України В. Д. Барана; за заг. ред. проф. П. П. Кононенка. Київ, 2007. С. 148–155; *Її ж.* Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні. Археологія. 1986. Вип. 53. С. 72–86; Абашина Н. С., & Гороховський Є. Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів. Археологія. 1975. Вип. 18. С. 61–70.

⁷ Гороховский Е. Л. Хронология могильников черняховской культуры. Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. Москва, 1985. С. 21–22; *Його ж.* Поховання ранньоскіфського часу на Київщині. Археологія. 1979. Вип. 32. С. 105–107.

⁸ Лисенко С. Д. Формування археологічних фондів Фастівського музею. Прес-музей. Вип. 3. Фастів, 1994. С. 3–4.

⁹ Петраускас О. В., & Шишкін Р. Г. Деякі Підсумки археологічних досліджень, проведених на Правобережній Київщині у 1985–1990 рр. (за матеріалами пам'яток пізньоримського часу). Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х рр. органами охорони пам'яток та музеями республіки. Київ, 1992. С. 96–111; Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). Археологія. 1999. № 4. С. 129–139.

¹⁰ Циндровська Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора. Археологія. 1984. Вип. 47. С. 79–89; *Її ж.* Пам'ятки першої чверті I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я. Археологія. 1988. Вип. 62. С. 86–95; *Її ж.* Про деякі типи фібул перших століть нової ери на Середньому Подніпров'ї. Археологія. 1982. Вип. 37. С. 86–94.

¹¹ Кравченко Н. М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры: записки об археологической (студенческой) экспедиции. Київ: Вид-во ТОВ. «Курс», 2000. 57 с.; *Її ж.* Археологи. Первые встречи. Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Н. М. Кравченко. Зб. наук. праць. Київ: Вид-во імені О. Теліги, 2003. С. 18–23.

¹² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. Р-346. Оп. 2. Спр. 3122, 3380, 3632; Оп. 4. Спр. 179, 196; Оп. 10. Спр. 949, 1145, 1147, 1352, 1354, 1385, 1548, 1550, 1551.

наукових конференціях, огляди та звіти про результати археологічних досліджень, навчальні посібники та підручники.

Виклад основного матеріалу. Н. М. Кравченко народилася 4 листопада 1935 р. у Києві, у сім'ї інтелігентів¹³. Матір Надійки, Галина Андріївна Ніколаєнко (уродженка Харкова, 1909 р.н.), з 1930 по 1935 рр. працювала секретарем комітету комсомолу Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗ), паралельно читаючи курс лекцій із "Марксизму-Ленінізму" в Електромеханічному інституті при ХЕМЗ¹⁴. Батько – Кравченко Михайло Гаврилович (уродженець села Мешково Донецької області, 1902 р.н.) у 1935 р. обіймав посаду інструктора-методиста Центральної ради спортивного товариства "Локомотив" у Харкові¹⁵.

Невдовзі родина Кравченків розділить біль і трагедію тисяч родин репресованих українців. 20 листопада 1937 р. батька двохрічної Надійки та зовсім маленької Людмили, яка народилася того ж року, заарештували й за постановою Особливої Трійки НКВС по Харківській області засудили до 10 років таборів за звинуваченням у «тероризмі, антирадянській пропаганді та агітації, участі в контрреволюційній організації» (ст. 54-8-10-11 КК УРСР). Кравченко М. Г. відбував покарання в поселенні Штурмове Ягодинського району Магаданської області. Додому він так і не повернувся. Реабілітований посмертно в 1996 р.¹⁶.

Попри досить суперечливі обставини й малопривабливе в тих умовах становище дружини "ворога народу", Г. А. Ніколаєнко продовжує працювати в Харківському електромеханічному інституті при ХЕМЗ, навчається в аспірантурі, а після її закінчення в 1940 р. їде у відрядження для викладацької роботи до Львівського університету. До Львова Галина Андріївна переїхала разом із сестрою та двома доньками на руках¹⁷. Із початком німецько-радянської війни родина Кравченків евакуюється спочатку до Києва, а звідти до Сталінграду, де Кравченко Г. А. працює екскурсоводом, а згодом і науковим співробітником Музею оборони Царицина. Так, Галині Андріївні випадає нагода освоїти нову для неї сферу знань – музейну справу. Із наближенням фронту до міста музей, а разом із ним родина Кравченків, евакуюється в Мордовську АРСР¹⁸. Після переможного завершення Сталінградської битви заклад, у якому працювала Г. А. Кравченко, було реорганізовано в Музей оборони Сталінграда. У 1943-1944 рр. Галина Андріївна вже працює старшим науковим співробітником музею. Тоді ж її старша донька Надійка пішла до першого класу середньої школи¹⁹.

Уже на початку 1944 р., невдовзі після визволення Києва від нацистських окупантів, Г. А. Ніколаєнко разом з родиною повертають в Україну та призначають на посаду директорки Центрального історичного музею Народного комісаріату освіти УРСР у м. Києві (нині – Національний історичний музей України)²⁰.

¹³ Родинний архів О. Б. Островерх (Кравченко) (далі – РА О. Островерх (Кравченко)). Личный листок по учету кадров Кравченко Н. М. Б.м., б. д. Арк. 5.

¹⁴ РА О. Островерх (Кравченко). Личный листок по учёту кадров Николаенко Г. А. Б.м., б.д. 4 арк.; Справка ХЭМЗ имени тов. И. В. Сталина Николаенко Г. А., о том, что она действительно работала на заводе с 1939 по 1940 г. на должности преподавателя. Б.м., 3 апреля 1949 г. № 500/ОК. 1 арк.

¹⁵ РА О. Островерх (Кравченко). Справка Районного комитета Профсоюза Илловарского отделения Южно-Донецкой железной дороги о работе Кравченко М. Г. 20 апреля 1949 г. № 379. 1 арк.

¹⁶ РА О. Островерх (Кравченко). Письмо Главного информационного центра МВД СССР Кокоревой (Кравченко) Л. М. о статье по которой был осуждён Кравченко М. Г. Б.м. 18 марта 1996 г. № 34/3/3-946ж. 1 арк.; Письмо Л. М. Кокоревой (Кравченко) к Н. М. Кравченко. Москва. 31 марта 1996 г. 2 арк.

¹⁷ РА О. Островерх (Кравченко). Архивная справка Львовского областного государственного архива Николаенко Г. А., старшего преподавателя кафедры основ марксизма-ленинизма Львовского государственного университета имени И. Я. Франко. Львов. 12 июля 1954 г., № 1187. 1 арк.

¹⁸ РА О. Островерх (Кравченко). Командировочное удостоверение Кургачинского районного комитета Николаенко Г. А. о командировке Николаенко Г. А. в Сталинградский округ. 27 февраля 1943 г. № 72. Б.м. 1 арк.

¹⁹ РА О. Островерх (Кравченко). Удостоверение музея обороны Царицына имени И. В. Сталина о работе на должности экскурсовода Николаенко Г. А. Сталинград, 7 июня 1943 г. № 075. 1 арк.; Удостоверение музея обороны Царицына имени И. В. Сталина о том, что Николаенко Г. А. является научным работником музея. Сталинград, 5 августа 1943 г. 1 арк.

²⁰ РА О. Островерх (Кравченко). Посвідчення Народного комісаріату освіти Ніколаєнко Г. А., у тому, що вона дійсно працює на посаді директора Центрального історичного музею Народного комісаріату освіти УРСР у м. Києві. Київ, 29 березня 1944 р. № 06. 1 арк.

Узявшись за відновлення розграбованого під час нацистської окупації археологічного відділу музею, нова директорка поновлює втрачені колекції, організовує і бере активну участь в історико-етнографічних та археологічних експедиціях до західних областей України, Закарпаття, на Полтавщину, до Київської, Черкаської, Дніпропетровської, Запорізької областей, організовує репортажні збори в регулярній армії на лінії фронту. Дуже цікавим виявилось перше знайомлення юної Надійки з музейною роботою. У 1946 р. її матір опікувалася збором розпорошеної під час війни колекції Дрезденської картинної галереї. Саме тоді школярка отримала можливість бачити світові мистецькі шедеври в таємному спецфонді Київського музею західного та східного мистецтва. Спогади дитинства донесли й негативні моменти, пов'язані з несправедливим звинуваченням матері у привласненні та «розбазарюванні» трофейних музейних цінностей, що опинилися в Києві після війни. Тоді лише особисте заступництво першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова врятувало Галину Андріївну від переслідувань. Однак, директорка Державного історичного музею УРСР невдовзі знову потрапляє під підозру, а 1951 р. «справу про розкрадання» поновлюють. Проте ані проведений вдома «трус», ані спроби слідства звинуватити науковця в злочинах результатів не дали, а «справа» завершилася, так і не розпочавшись²¹.

Зростаючи в колі професійного оточення матері, уже в одинадцятирічному віці (1946 р.) Надійка отримала свій перший досвід справжнісінької археологічної експедиції. За маршрутом уздовж дніпровських порогів вона вирушила разом з Галиною Андріївною, а власноруч зібрану в експедиції археологічну «міні-колекцію» учениця передала своїй школі. Експедицією керував М. Я. Рудинський, приймав гостей зі столиці і, власне, озвайомив з місцевими пам'ятками директор Дніпропетровського історичного музею Д. Ф. Красицький. Ці та інші відомі радянські вчені – М. К. Каргер, Б. О. Рибаків, Т. С. Пассек – стали першими професіоналами, з якими доля звела майбутнього археолога. Надія тоді ще не знала, що цей напрям у науці стане вирішальним на її життєвому шляху. Саме з експедиції почалося її перше захоплення «музейними речами, що подорожують у часі». Саме в таких життєвих умовах гартувався характер цієї тендітної юнки і творилася система її майбутніх професійних поглядів²².

Закінчивши 1953 р. столичну десятирічку № 33, Н. М. Кравченко вступає на історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка²³. Першокурсницею Надія зарекомендувала себе як сумлінна студентка з активною життєвою позицією: брала безпосередню участь у роботі наукових студентських гуртків, обиралася членом комсомольського бюро курсу і членом ради наукового студентського товариства²⁴.

Невдоволення чинним рівнем викладання та непідробний, живий інтерес до слов'янської археології стають причинами того, що 1954 р. Надія Михайлівна переводиться на навчання до історичного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Тут, за словами самої Н. М. Кравченко, «... кафедра археології була на висоті, належала до елітних кафедр, як за складом студентів, так і за викладацьким складом. Наприкінці другого курсу, щоб потрапити на неї, необхідно було витримати величезний конкурс. Протягом кількох десятиліть кафедрою завідував Артемій Володимирович Арциховський – керівник легендарної Новгородської експедиції, автор першого радянського підручника археології... Спецсеминаром «Слов'янонурська археологія» (на який записалася студентка – Авт.) керував «головний археолог» країни, академік Б. О. Рибаків. Спецкурси читали О. Я. Брюсов, П. Н. Третяков, Г. Б. Фьодоров ...»²⁵. За роки навчання в цьому провідному вищому навчальному закладі СРСР (1954-1959 рр.) Надія Михайлівна отримала глибокі теоретичні знання та практичний досвід наукової роботи з археології, давньої історії, методики польових археологічних досліджень, оброблення та аналізу речових джерел. Саме в стінах університету поступово формуються її наукові інтереси (1956 р. –

²¹ Ткаченко М. Перебування експонатів Дрезденської картинної галереї в Києві (1945-1958). Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». Вип. 1. Київ, 1998. С. 193-199.

²² Абашина Н. С. Слово об учителе... – С. 3.

²³ Марченко Д. С. Біографічні віхи наукової та педагогічної спадщини історика, археолога і педагога Н. М. Кравченко. Драгоманівські історичні студії: збірник наукових праць молодих істориків. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 648-658.

²⁴ РА О. Островерх (Кравченко). Характеристика Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка на студентку 4-го курсу історико-філософського факультету Кравченко Н. М. Б.м, б.д. 1 арк.

²⁵ Кравченко Н. М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С. 5-6.

розкопки городища в Тушемлі; 1957 р. – археологічні дослідження поселення пізньоримського часу в Комарові на Дністрі; 1958 р. – робота в складі Кременчуцької Давньоруської експедиції АН УРСР (розкопки ранньослов'янського поселення в Стецівці і Черняхівського поселення в Радущівці)²⁶.

По закінченні навчання в Москві Н. Кравченко отримує направлення на роботу до київського Інституту археології АН УРСР, де її призначають на посаду старшого лаборанта відділу слов'янської археології. У 1962 р. Надія Михайлівна – уже молодший науковий співробітник відділу²⁷. У ці роки Н. Кравченко в складі Канівської експедиції, спільно з М. Брайчевським, працює над створенням археологічної карти узбережжя Дніпра, досліджує могильник і поселення черняхівської культури у Завадівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області (1959-1960 рр.) та Косанівський могильник черняхівської культури (III-IV ст.) на Вінниччині (1961 р.). Матеріали з досліджень останнього було покладено в основу майбутньої кандидатської дисертації Н. М. Кравченко²⁸.

У 1965 р. Надія Михайлівна вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР, навчається та працює над дисертацією, паралельно викладаючи спеціальні й нормативні курси на кафедрі археології КДУ імені Т. Г. Шевченка та на кафедрі історії КПРС КДПІ імені О. М. Горького²⁹.

Важливим етапом наукової діяльності Н. М. Кравченко була її участь в охоронних археологічних дослідженнях у складі Дністровсько-Дунайської експедиції ІА АН УРСР, що працювала в зоні будівництва Придунайської зрошувальної системи. Давньослов'янські матеріали експедиції дали змогу аспірантці вкотре вивірити рукопис свого кандидатського дослідження та 1967 р. успішно захистити дисертацію на тему: "Косанівський могильник як джерело для вивчення історії населення Побужжя в першій половині I тис. н.е."³⁰. Закінчивши аспірантуру, Надія Михайлівна повертається на посаду наукового співробітника ІА АН УРСР, де в складі Дністровсько-Дунайської експедиції бере участь у дослідженнях пам'яток ранніх слов'ян у Буджацьких степах (1967-1968 рр.), комплектуванні фондів та експозиції академічного музею археології³¹.

Новий етап у житті та професійній кар'єрі Н. М. Кравченко розпочався в 1968 р. з призначенням її на посаду викладача кафедри історії КПСС Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. Як покаже майбутнє, у стінах цього навчального закладу вона повною мірою та якнайкраще зреалізувала свій науковий потенціал і досвід, поєднаний із викладацьким хистом, умінням зацікавити студентів, посприяти їхньому фаховому становленню. Це був період, коли у структурі столичного педінституту відновлювали підготовку учителів історії, невинувато припинену понад десятиліття до того під час хрущовської освітньої реформи. У 1969 р. Н. М. Кравченко була переведена на посаду старшого викладача кафедри історії КПСС, а після проведення конкурсу 29 серпня 1969 р. вчена рада інституту затвердила її на новій посаді виконувача обов'язків доцента кафедри історії КПСС³². Ця кафедра, незважаючи на свою назву, об'єднала тоді викладачів і вчених-істориків, які мали скласти професійне осереддя відновленого 17

²⁶ РА О. Островерх (Кравченко). Довідка про роботу Н. М. Кравченко в Радущівському та Стецівському археологічних загонах Кременчуцької Давньоруської експедиції АН УРСР Б.м., б.д. 1 арк.

²⁷ РА О. Островерх (Кравченко). Копія трудової книжки Кравченко Н. М. Київ, б.д. Арк. 2.

²⁸ Кравченко Надія Михайлівна. Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник. Вип. 2. Част. 1. С. 160.

²⁹ РА О. Островерх (Кравченко). Копія трудової книжки Кравченко Н. М. Київ, б.д. Арк. 6.

³⁰ Див.: *Кравченко Н. М.* Косановський могильник (по матеріалам раскопок В. П. Петрова, Н. М. Кравченко 1961-1964 гг.). Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1967. № 139. С. 77-135; РА О. Б. Островерх (Кравченко). Копія диплома высшей аттестационной комиссии Министерства высшего и среднего специального образования СССР о присуждении Кравченко Н. М. ученой степени кандидата исторических наук. Москва 22 июля 1967 г. 1 арк.

³¹ Див.: *Кравченко Н. М.* Памятники Черняховского типа в Буджакской степи. (По материалам разведки 1966 г.). Археологические исследования на Украине 1965-1966 гг. Киев, 1967. С. 224-225; *Ёё же.* К изучению памятников Черняховского типа в степях Северо-Западного Причерноморья. Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса, 1971. Вып. 7 С. 51-70; *Ёё же.* Работы Черняховского отряда Днестро-Дунайской экспедиции. Археологические исследования на Украине в 1968 г. Киев, 1971. С. 40-43.

³² РА О. Островерх (Кравченко). Копія трудової книжки Кравченко Н. М. Київ, б.д. Арк. 3.

Кравченко Надія Михайлівна, 1980-ті рр.
Світлина з родинного архіву
О. Островерх (Кравченко)

серпня 1970 р. історичного факультету, першим деканом якого було призначено доцента Г.В. Січкаря³³.

Улітку-восени 1969 р. Н. М. Кравченко прочитала дебютний лекційний курс археології для першого набору студентів-заочників відновленого факультету³⁴. Проте робота молодої доцентки в педінституті не обмежилася лише викладанням своєї дисципліни. Як спеціаліст у галузі археології Надія Михайлівна докладає чималих зусиль для мотивації майбутніх учителів історії у професії, формування в студентів фахових умінь і навичок з виявлення та аналізу історичних джерел, ведення польових спостережень і фіксації отриманих даних, охоронних робіт, порівняння джерельної інформації про історичні об'єкти тощо.

Саме завдяки наполегливості й рішучості Н. М. Кравченко, уже починаючи з польового сезону 1969 р., на історичному факультеті педінституту почала діяти студентська археологічна експедиція, а згодом запрацювали навчальна лабораторія і кабінет археології музейного типу. І це незважаючи на скептичне

ставлення багатьох до перспектив розвитку цього наукового напрямку в педагогічному навчальному закладі. Саме Надія Михайлівна доклала вагомих зусиль для того, аби розширити сприйняття рамок археології від вузької програмної навчальної дисципліни до повноцінної галузі наукового історичного знання.

Перші практичні заняття, проведені Н. М. Кравченко для студентів-заочників у 1969 р., містили елементи наукового археологічного дослідження черняхівських пам'яток кийського і ранньослов'янського типів на території Київського Подніпров'я. В основі занять були навчальні розвідувальні екскурсії пам'ятками зарубинецької (урочище Дівич-Гора, с. Ходосівка) та черняхівської (Черняхів і Жуківці) археологічних культур, давньоруськими городищами в селах Халеп'є, Трипілля та Китаєвському урочищі на околиці Києва³⁵. На цих заняттях студенти мали можливість наочно ознайомитися зі сферою досліджень археології, різновидами речових археологічних джерел, інформацією, носіями якої вони є, проаналізувати отримані на лекціях і під час самостійного опрацювання підручників і наукової літератури теоретичні знання, зіштовхнутися з проблемними питаннями, на які в археології не було однозначних відповідей. Спеціалізуючись у галузі давньослов'янської археології, Н. М. Кравченко зуміла зацентувати увагу студентів на темах, що безпосередньо цікавили її як науковця, і на цьому прикладі якнайкраще структурувати навчальну роботу зі студентами³⁶.

Як викладач-практик Надія Михайлівна намагалася націлити студентів на усвідомлену пошуково-дослідницьку діяльність, а складовими її системи підготовки до аналітичної роботи в експедиції стали: довідково-інформаційна робота в музеях (виявлення проблемної ситуації), навчальні екскурсії; польові спостереження, археологічна розвідка, фіксація та оцінювання знахідок, статистична археологічна компаративістика та історична реконструкція. Особливістю методики навчальної роботи Н. М. Кравченко була ставка викладача на самоорганізацію і самодіяльність студентів в умовах польових археологічних досліджень. Сам факт організації та діяльності студентської археологічної експедиції відіграв важливу роль у подальшому розвитку проблематики наукових досліджень ученої. Зокрема, уже під час навчальних екскурсій 1969 р. в районі Обухова, уздовж берега Стугни, Н. М. Кравченко разом зі студентами були виявлені місцезнаходження з археологічними

³³ ДАК. Ф. Р-346. Оп. 5. Особова справа Січкаря Григорія Васильовича. Арк. 24

³⁴ Кравченко Н. М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С. 4.

³⁵ Див.: Кравченко Н. М. Отчет о разведках археологических памятников на Киевщине в 1969 г. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України). № 1969/60.

³⁶ Кравченко Н. М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С. 17-18.

матеріалами черняхівської культури, давньослов'янські пам'ятки так званого "київського типу" і ранньослов'янської культури другої половини I тис.

Саме на основі особистого дослідницького інтересу в Надії Михайлівни зароджується ідея створення на історичному факультеті КДПІ імені О. М. Горького археологічної студентської експедиції з вивчення пам'яток ранніх слов'ян у районі басейну Стугни³⁷. Проте від задуму до його практичної реалізації довелося пройти складний шлях, адже проведення наукових археологічних досліджень у педагогічному інституті не лише потребувало фінансової та матеріальної бази, але й відповідного юридичного оформлення, отримання офіційного статусу експедиції. Пізніше Н. М. Кравченко згадувала про це: "...Якщо б я, розпочинаючи підготовку археологічної експедиції в стінах Київського педінституту, повною мірою усвідомлювала всі нюанси, вірогідно, ніколи не наважилася б на цей крок. Але, як показали подальші події, саме тут стосовно археології ми стали винятком із правил..."³⁸. Зусилля не були даремними, і за підтримки ректорату КДПІ імені О. М. Горького археологічна експедиція таки отримала омріяний їй засновником і керівником офіційний статус, юридичний дозвіл на проведення польових досліджень і приміщення для камеральної лабораторії. Згодом на історичному факультеті Н. М. Кравченко разом зі своїми колегами та студентами створює кабінет археології музейного типу, що нині названий її ім'ям.

Навчально-нормативною основою для функціонування новоствореної студентської археологічної експедиції стала введена до навчального плану історичного факультету КДПІ імені О. М. Горького тритижнева літня навчальна археологічна практика, яку студенти-першокурсники проходили в липні-серпні, після завершення теоретичного навчання. Базами практики, окрім власне інститутської археологічної експедиції, були експедиції ІА АН УРСР та ІА АН СРСР, зокрема "ольвійська", київська, "ранньослов'янська", новгородська³⁹. Аби потрапити до групи дослідників під керівництвом Надії Михайлівни, студенти протягом року проходили жорсткий відбір, під час якого керівник експедиції враховувала навчальну активність студентів, зокрема, участь в інститутських археологічних конференціях, обговоренні проблемних питань археології, результати поточного контролю успішності та підсумкового екзамену, ретельність і наукову коректність ведення археологічних альбомів з опрацьованих тем, результативність відвідування студентами музейних закладів, зокрема академічного музею археології, до створення експозиції якого ще в середині 1960-х рр. доклала зусиль Н. М. Кравченко. За цими критеріями викладач оцінювала готовність студентів до ведення польових пошуково-дослідницьких робіт в археологічній експедиції.

У перші ж роки існування експедиції склався постійний, згуртований цікавістю до слов'янської археології колектив студентів, які з року в рік не тільки працювали "в полі", але й займалися камеральним обробленням, описом та атрибуцією знайдених артефактів. Завдяки студентському ентузіазму та старанням Надії Михайлівни протягом трьох років було організовано матеріальну базу експедиції (за рахунок внутрішнього фінансування інституту та певних коштів, що виділяли з бюджету Київського обласного товариства охорони пам'яток історії та культури на проведення пам'яткоохоронних робіт), забезпечено групу польовим інвентарем, наметами, автотранспортом. Із першими звітами для польового комітету ІА АН УРСР і публікаціями за результатами археологічних досліджень утвердився офіційний статус експедиції, поступово прийшло визнання колег, і не лише в Україні та інших республіках СРСР, але й за кордоном, зокрема в Польщі та Чехословаччині.

Перед учасниками експедиції її керівник ставила два нерозривно пов'язані між собою завдання: навчитися методиці польових робіт і самостійно вирішувати певні наукові завдання. Науковою метою експедиції була розвідка та відкриття нових пам'яток кийської, черняхівської, ранньослов'янської культур, зокрема в басейні Стугни, складання археологічної карти Південної Київщини I тисячоліття, проведення польових археологічних досліджень групи ранніх слов'янських пам'яток, названих "обухівськими". Реалізуючи ці наукові завдання, експедиція від початку 1970-х рр. проводила роботи з пошуку й

³⁷ Див.: Кравченко Н. М. Отчет о работе археологического отряда КГПИ имени А. М. Горького в 1970 г. НА ІА НАН України. № 1970/97; Абашина Н. С., & Гороховский Е. Л. Отчет о работе разведывательного отряда Раннеславянской археологической экспедиции КГПИ имени А. М. Горького в 1971-1972 гг. НА ІА НАН України. № 1971-72/102.

³⁸ Кравченко Н. М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С. 6.

³⁹ Там же. С. 7-9.

дослідження пам'ятників так званого "київського типу" в Обухівському, Васильківському, Фастівському районах Київської області. Результатом цих досліджень стало відкриття групи поселень під Обуховом (Обухів II, III, VII), обстеження нових місцезнаходжень поблизу Василькова та під Фастовом, розкопки у Великій Салтанівці, Нових Безрадичах, Василькові⁴⁰. На основі отриманих матеріалів було здійснено порівняльний аналіз пам'яток київського типу з пам'ятками пізнього етапу зарубинецької культури I-II ст., черняхівської культури II-IV ст. і ранньослов'янської культури V ст.⁴¹ Активна викладацька та наукова діяльність Н. М. Кравченко отримали визнання колег і керівництва педінституту. У 1971 р. Надії Михайлівні присуджено вчене звання доцента⁴², а за результатами кадрового конкурсу 25 липня 1974 р. їй було затверджено на посаді доцента кафедри історії СРСР та УРСР. Зрештою організаторські здібності й набуті протягом десятиліть активної викладацької роботи вміння Н. М. Кравченко стали аргументами, які дали змогу новому декану історичного факультету О. О. Сушку переконати її очолити колектив кафедри. Відтак протягом п'яти років – від 7 червня 1985-го до 12 червня 1990 р. – Надія Михайлівна працювала на посаді завідувачки кафедри історії СРСР та УРСР⁴³.

Важливим напрямком організаторської та педагогічної праці Н. М. Кравченко було створення на історичному факультеті археологічного гуртка. При цьому викладач ставила за мету підготовку археологів, розширення бази фахових історичних і джерелознавчих знань студентів факультету. У 1980-х рр. гурток працював як відділення "Факультету суспільних професій" (ФСП), надаючи своїм слухачам – майбутнім учителям історії – додаткові фахові знання з трьох напрямків: археології, археології в школі та охорони пам'яток історії та культури. Навчання ФСП тривало два роки й охоплювало цикл лекцій та семінарських занять, де викладачами були провідні фахівці в галузі археології, пам'яткознавства, музеєзнавства зі Львова, Києва, Москви, Ленінграду. Як правило, студенти-слухачі ФСП вели активну наукову роботу, постійно працювали в експедиціях, були учасниками наукових конференцій і семінарів різних рівнів. Справжніми подіями наукового життя факультету в той період було проведення засідань археологічної секції щорічної наукової студентської конференції⁴⁴.

Із середини 1980-х рр. у роботі археологічної експедиції історичного факультету сталися певні зміни, пов'язані з корекцією її наукових завдань. Поряд із вивченням київсько-черняхівських старожитностей усе більшого значення в діяльності експедиції набуває охорона пам'яток археології⁴⁵. Ці завдання ще більше актуалізуються з огляду на залучення археологічної експедиції факультету до роботи з обстеження пам'яток археології Київської області під час складання Всесоюзного зводу пам'яток історії та культури, підготовку до видання якого було розпочато 1985 р.⁴⁶

⁴⁰ Див.: *Абашина Н. С., & Гороховський Е. Л.* Отчет о работе разведывательного отряда Раннеславянской археологической экспедиции КГПИ имени А. М. Горького в 1971-1972 гг. НА ІА НАН України. № 1971-72/102; *Кравченко Н. М.* Отчет о раскопках на Киевщине могильника черняховской культуры и поселения скифского времени. НА ІА НАН України. № 1972/101; *Гороховський Е. Л.* Отчет о работе разведывательного отряда Раннеславянской археологической экспедиции КГПИ имени А. М. Горького в 1973 г. НА ІА НАН України. № 1973/115; *Его же.* Отчет о работе разведывательного отряда Раннеславянской археологической экспедиции КГПИ имени А. М. Горького в 1974 г. НА ІА НАН України. № 1974/99; *Кравченко Н. М.* Отчет о работе археологической экспедиции КГПИ имени А. М. Горького в 1974 г. НА ІА НАН України. № 1974/97; *Её же.* Отчет о работе археологической экспедиции КГПИ имени А. М. Горького в 1975 г. НА ІА НАН України. № 1974/97

⁴¹ *Археологія Української ССР: в 3-х томах; відп. ред. В. Д. Баран.* Київ: Наукова думка Т. 3. 1986. С. 100-101; *Кравченко Н. М., Абашина Н. С., & Гороховський Е. Л.* Нові пам'ятки 1 тис. н.е. в Київському Подніпров'ї. *Археологія.* 1975. Вип. 15. С. 87-98; *Кравченко Н. М., Абашина Н. С., & Цыдровская Л. А.* Исследования памятников 1 тысячелетия н.э. в бассейне Стугны. *Археологические открытия 1977 года.* Москва, 1978. С. 338; *Кравченко Н. М.* Черняховские памятники Киевского Поднепровья. *Археологические открытия 1974 года.* Москва, 1975; *Её же.* Исследование славянских памятников на Стугне. *Славяне и Русь. Киев, 1979.* С. 74-92; *Её же.* К вопросу о методике сравнительного изучения Черняховской и раннесредневековых славянских культур. Тезисы докладов симпозиума «Позднейшие судьбы Черняховской культуры». Каменец-Подольский, 1981. С. 22-24.

⁴² ДАК. Ф. Р-346. Оп. 2. Спр. 3380. Арк. 1-11.

⁴³ Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького 1920-1990. Історичний нарис; редкол.: М. І. Шкіль (гол. ред.). Київ: Радянська школа, 1990. – С. 55.

⁴⁴ *Кравченко Н. М.* Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С. 13-14.

⁴⁵ *Неліна Т. В.* Музей і екологія культури. Прес-музей. Фастів, 1993. № 1. С. 4-5.

⁴⁶ *Кравченко Н. М.* Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С. 27-28; *Її ж.* Невирішені питання охорони пам'яток археології. Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-

Динамічним, наповненим творчих ідей етапом у науковій, пам'яткоохоронній і краєзнавчій діяльності Н. М. Кравченко виявився кінець 1980-х – початок 1990-х рр., пов'язаний із початком інтенсивних археологічних досліджень у Фастівському районі Київщини. Перший «археологічний десант» історичного факультету з'явився тут улітку 1987 р., коли студенти разом зі своїм викладачем, за дорученням обласного правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), проводили пам'яткоохоронні дослідження в с. Велика Мотовилівка. Уже наступного року експедиція під керівництвом Н. М. Кравченко розпочала тут систематичні польові роботи⁴⁷. За словами самої Надії Михайлівни, пожвавленню археологічних досліджень сприяла не лише робота зі складання зводу пам'яток, але й тогочасна суспільно-політична ситуація. Спричинена «перебудовою» загальна гуманізація суспільного життя сприяла активізації досліджень археологів: зростає кількість експедицій, покращується їхнє фінансування, пожвавлюються договірні археологічні роботи на місцях новобудов⁴⁸. Тоді ж відбуваються зміни в принципах організації розвідувально-археологічних робіт, які набувають характеру суцільного обстеження території або ж інтенсивної розвідки й картографування з використанням великомасштабних топографічних карт. Подібні новації робили традиційну археологічну розвідку більш ефективною. У 1990-1995 рр. члени археологічної експедиції КДПІ імені О. М. Горького (від 1993 р. – Українського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова) разом зі своїм керівником узяли найактивнішу участь у комплектуванні фондів і створенні археологічної колекції Фастівського краєзнавчого музею⁴⁹. В основу тематико-експозиційного плану експозиції музею було покладено нові підходи до показу й інтерпретації минулого: відмова від традиційної для радянських музеїв єдиної схеми історичного розвитку, від ідеологізації експозиції, орієнтація на історико-етнографічні особливості регіону, увага до етнічної, політичної, соціально-економічної історії Фастівщини, об'єктивний підхід до висвітлення історичних подій, відбору матеріалів і документів⁵⁰. У 1992 р. співробітники Фастівського краєзнавчого музею ще працювали в археологічній експедиції педінституту під керівництвом Н. М. Кравченко, а вже наступного – 1993 р. у музеї створили власну археологічну групу, яку очолив С. Д. Лисенко – тоді ще студент історичного факультету УДПУ імені М. П. Драгоманова⁵¹.

Різке погіршення стану здоров'я змушувало Надію Михайлівну поступово готувати собі зміну в науковій і викладацькій роботі. Від 1993 р. керівництво своїм дітищем – археологічною експедицією факультету – та літньою археологічною практикою студентів вона передала своєму учневі, тоді молодому викладачу кафедри історії слов'янських народів Р. Г. Шишкіну. 30 березня 1994 р. через тяжку хворобу Н. М. Кравченко вимушено залишає посаду доцента кафедри та йде на пенсію.

Проте Надія Михайлівна не полишає наукової та викладацької роботи. У 1996 р. вона приймає запрошення колишнього завідувача своєї кафедри, а в той період ректора Київського інституту «Слов'янський університет» Ю. М. Алексєєва, та влаштовується на пів ставки на посаду професора історії цього приватного вищого навчального закладу, де працює до 1999 р.⁵² Останні роки свого життя, незважаючи на тяжку хворобу, що прогресує, та прикутість до ліжка, Надія Михайлівна розробляє курс лекцій для своїх нових студентів, керує їхніми курсовими й дипломними роботами, долучається до вивчення історіографічних, історіософських, методологічних проблем науки, написання підручників і

х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць; відп. ред. Н. Г. Ковтанюк. Київ: Національний музей Історії України, 1992.

⁴⁷ Див.: Кравченко Н. М., Петраускас О. В., & Шишкін Р. Г. Отчет о работе Постугнянского отряда областной экспедиции по Своду памятников (археологии) в Киевской области. НА ІА НАН України. № 1987/168.

⁴⁸ Кравченко Н. М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С.

⁴⁹ Неліна Т. В., & Лисенко С. Д. Музей і сьогодення. Формування археологічних фондів Фастівського музею. Прес-музей. Фастів, 1994. № 3. С. 3-4.

⁵⁰ Неліна Т. В. Деякі питання становлення краєзнавчого музею Фастівщини. Прес-музей. Фастів, 1994. № 2. С. 3-4.

⁵¹ Неліна Т. В. Музей і екологія культури... С. 4-5.

⁵² РА О. Островерх (Кравченко). Довідка Київського інституту «Слов'янський університет» Кравченко Н. М., про те, що вона дійсно працювала в інституті на посаді в.о. професора кафедри історії з 1. 11. 1996 р. по 1. 07. 1999 р. Київ, 20 серпня 1999 р. 1 арк.

посібників для вищої школи. Наслідком цієї роботи стало видання (у співавторстві з Ю. М. Алексєєвим і В. В. Крижанівською) курсу лекцій "Вступ до історії"⁵³.

Уже будучи тяжко хворою, Надія Михайлівна береться за написання циклу автобіографічних есе, у яких прагне викласти прожити нею історію створення, становлення і розвитку студентської археологічної експедиції історичного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова. Історію, що, зрештою, стала сенсом її професійної діяльності протягом майже третини століття. Цей текст був не лише поглядом у минуле. Залишаючи напутні слова своїм учням і послідовникам, Надія Михайлівна немов прощалася з рідною її серцю справою життя:

*"Путешествие в I тысячелетие продолжается – экспедиция продолжает свою работу. Последние пять лет руководит ею мой ученик. Официальный статус приобрела лаборатория. По всей видимости, новые условия, в которых оказались и вузы, и наука Украины, порой кажущиеся весьма неблагоприятными, требуют принципиально новых подходов и решений. Я надеюсь, что они будут найдены и ученики превзойдут своего учителя. Я желаю успеха археологам нового тысячелетия"*⁵⁴.

Ці просякнуті оптимізмом, як і все життя Надії Михайлівни, рядки, вона ще встигла перечитати, отримавши з друкарні примірник своєї щойно виданої невеликим накладом книжечки. Символічно, але праця побачила світ саме в рік 30-річчя з часу відновлення в КДП імені О. М. Горького історичного факультету, до справи становлення якого Н. М. Кравченко доклала так багато життєвих та інтелектуальних зусиль, важливої для науки, школи і суспільства, але разом із тим скромної та безпретензійної щирої праці. Надія Михайлівна Кравченко пішла у вічність 22 грудня 2001 року на 66-му році життя...

Висновки. Колишні студенти Н. М. Кравченко, до яких належить і співавтор цього біографічного нариса, коли мова заходить про їхнього вчителя, а для багатьох і професійного наставника, практично в один голос стверджують, що найціннішим і найвагомішим у її багаторічній науково-педагогічній праці було вміння пробудити й розвинути у своїх учнях життєве покликання. І далеко не завжди це була археологія, історична наука чи вчительська праця. Чимало учнів Надії Михайлівни після завершення навчання на історичному факультеті стали успішними журналістами, правниками, філософами, пішли працювати на службу в органи державної влади та правоохоронні органи, стали народними депутатами або ж обрали для себе інший корисний для суспільства напрям інтелектуальної праці.

Н. М. Кравченко навчала студентів головному – постійно вчитися, розвиватися інтелектуально. Прищеплювала своїм учням найнеобхідніші в науковій і викладацькій роботі навички: вести пошук і виявляти історичні джерела, опрацьовувати їх, критично аналізувати, осмислювати й оцінювати отриману джерельну інформацію, робити самостійні висновки й доступно доносити їх до аудиторії. Попри складний життєвий шлях і прикрасі долі, Надія Михайлівна завдяки своїй наполегливості в науці, природному педагогічному хисту та впевненості в корисності для суспільства справи свого життя залишила помітну спадщину поколінням майбутніх істориків, археологів, усім небайдужим до науки й навчання людям. Отримавши ще в дитинстві хороше виховання, Н. М. Кравченко надалі ніколи не втрачала почуття гідності, тактовності, толерантності, людяності і водночас вимогливості й критичності в судженнях стосовно себе, своїх колег і студентів. Сильна й невтомна духом жінка, Надія Михайлівна гідно пройшла складний шлях власного зростання та розвитку як людини, особистості, вченої, педагога і наставника, дала поштовх для розвою започаткованої нею справи в науковій і педагогічній діяльності своїх численних учнів.

REFERENCES

Abashyna, N. S., & Horokhovskiy Ye. L. (1975). *Keramika piznozharubynetskoho poselennia Obukhiv* [Ceramics of the late Zarubynets settlement of Obukhiv]. *Arkheolohiia*, 18, 61–70 [in Ukrainian].

Abashyna, N. S. (1986). *Rannoslovianske poselennia Obukhiv VII na Stuhni* [Early Slavic settlement of Obukhiv VII on Stugna]. *Arkheolohiia*, 53, 72–86 [in Ukrainian].

⁵³ Алексєєв Ю. М., Кравченко Н. М., & Крижанівська В. В. Вступ до історії. Курс лекцій. Навчальний посібник. Київ: КСУ, 2008. 296 с.

⁵⁴ Кравченко Н. М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры... С.49.

- Abashyna, N. (2003). *Nadiia Mykhailivna Kravchenko – vchenyi i pedahoh* [Nadiya Kravchenko is a scientist and a teacher]. *Ridna shkola*, 10, 40 [in Ukrainian].
- Abashina, N. S. (2003). *Slovo ob uchitele* [A word about the teacher]. *Doslidzhennia z arkeolohii, istorii, etnohrafii: pamiati N. M. Kravchenko*. Kyiv: Vyd-vo imeni O. Telihy [in Russian].
- Abashyna, N. S. (2007). *Kompleksy prazko-korchatskoi kultury poselennia Obukhiv II*. [Complexes of the Prague-Korchatka culture of the settlement of Obukhiv II.]. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva*, (15), 148–155. [in Ukrainian].
- Abashyna, N. S. (2010). *N. M. Kravchenko – doslidnytsia cherniakhivskoi kultury* [N. Kravchenko is a researcher of Chernyakhiv culture]. Abstracts of Papers: *Cherniakhivska kultura. Aktualni problemy doslidzhen: do 40-richchia arkeolohichnoi ekspedytsii NPU im. M. P. Drahomanova* (2-5 pp.). Kyiv [in Ukrainian].
- Aleksieiev, Yu. M., Kravchenko, N. M., & Kryzhanivska, V. V. (2008). *Vstup do istorii. Kurs lektsii* [Basic history. Course of lectures]. Kyiv: KSU [in Ukrainian].
- Baran, V. D. (Ed.). (1986). *Arkeolohiia Ukrainiskoi SSR* [Archeology of the Ukrainian SSR] (Vol. 3) Kyiv: *Naukova dumka* [in Ukrainian].
- Buzian, H. (2003). Kravchenko Nadiia Mykhailivna [Kravchenko Nadiia]. *Kraieznavtsi Ukrainy (Suchasni doslidnyky ridnoho kraiu): Dovidnyk*. (Vol. 1). Kyiv-Kamianets-Podil'skyi, 2003 [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State archive of the Kyiv – StAK].
- Horokhovskiy, Ye. L. (1979). *Pokhovannia rannoskifskoho chasu na Kyivshchyni* [Burial of early Scythian time in Kyiv region]. *Arkeolohiia*, 32, 105-107 [in Ukrainian].
- Gorohovskij, E. L. (1985). *Hronologija mogil'nikov chernjahovskoj kul'tury* [Chronology of cemeteries of Chernyakhov culture]. Abstracts of Papers: *Tezisy dokladov sovetskoj delegacii na V Mezhdunarodnom kongresse slavjanskoj arheologii* (21-22 pp.). Moscow [in Russian].
- Horokhovskiy, Ye. (2000). *Zustrichnyi rukh: Dvi istorii pro pryhody skarbiv kultury Ukrainy y Nimechchyny u XX stolitti* [Counter-movement: Two stories about the adventures of cultural treasures of Ukraine and Germany in the XX century]. *Dzerkalo tyzhnia*, 35, 69-85 [in Ukrainian].
- Kravchenko, N. M. (1967). *Kosanovskij mogil'nik (po materialam raskopok V. P. Petrova, N. M. Kravchenko 1961-1964 gg.)* [Kosanovsky cemetery (based on archaeological excavations by VP Petrov, NM Kravchenko 1961-1964).]. *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR*, (139), 77-135 [in Russian].
- Kravchenko, N. M. (1967). *Pamjatniki Chernjahovskogo tipa v Budzhakskoj stepi. (Po materialam razvedki 1966 g.)* [Monuments of the Chernyakhov type in the Budzhak steppe. (According to archaeological materials of 1966)]. *Arheologicheskie issledovanija na Ukraine 1965-1966 gg.* Kiev, 224-225. [in Russian].
- Kravchenko, N. M. (1971). *K izucheniju pamjatnikov Chernjahovskogo tipa v stepjah Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja* [To the study of monuments of the Chernyakhov type in the steppes of the North-Western Black Sea coast. Materials on the archeology of the Northern Black Sea coast]. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomor'ja*, (7), 51-70 [in Russian].
- Kravchenko, N. M. (1971). *Raboty Chernjahovskogo otrjada Dnestro-Dunajskoj jekspedicii* [Works of the Chernyakhovsky detachment of the Dniester-Danube expedition.]. *Arheologicheskie issledovanija na Ukraine v 1968 g.* Kiev, 40-43 [in Russian].
- Kravchenko, N. M., Abashyna, N. S., & Horokhovskiy, Ye. L. (1975). *Novi pamiatky 1 tys. n.e. v Kyivskom Podniprovi* [New monuments of the first millennium AD in the Kyiv Dnieper Region]. *Arkeolohiia*, 15, 87-98 [in Ukrainian].
- Kravchenko, N. M. (1975). *Chernjahovskie pamjatniki Kievskogo Podneprov'ja* [Chernyakhov monuments of the Kiev Dnieper Region]. *Arheologicheskie otkrytija 1974 goda*. Moscow [in Russian].
- Kravchenko, N. M., Abashina, N. S., & Cyndrovskaja, L. A. (1978). *Issledovanija pamjatnikov 1 tysjacheletija n.e. v bassejne Stugny* [Studies of monuments of the 1st millennium AD in the Stugna pool]. *Arheologicheskie otkrytija 1977 goda*. Moscow, 338 [in Russian].
- Kravchenko, N. M. (1979). *Issledovanie slavjanskih pamjatnikov na Stugne* [Study of Slavic monuments on Stugna]. *Slavjane i Rus'*. Kiev, 74-92 [in Russian].
- Kravchenko, N. M. (1981). *K voprosu o metodike sravnitel'nogo izuchenija Chernjahovskoj i rannesrednevekovykh slavjanskih kul'tur* [On the question of the method of comparative study of Chernyakhovskaya and early medieval Slavic cultures]. Abstracts of Papers: *Tezisy dokladov simpoziuma «Pozdnejshie sud'by Chernjahovskoj kul'tury»* (22-24 pp.). Kamenec-Podol'skij [in Russian].

Kravchenko, N. M. (1992). *Nevyrisheni pytannia okhorony pamiatok arkheolohii* [Unresolved issues of protection of archeological monuments]. *Arkheolohichni doslidzhennia, provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 80-kh rokiv derzhavnymy orhanamy okhorony pamiatok ta muzeiamy respubliky*. Kyiv [in Ukrainian].

Kravchenko N. M. (2000). *Puteshestvie v pervoe tysjacheletie nashej jery: zapiski ob arheologicheskoi (studencheskoi) jekspedicii* [A journey into the first millennium AD: notes on an archaeological (student) expedition]. Kyiv: Vydavnytstvo TOV «Kurs» [in Russian].

Lysenko, S. D. (1994). *Formuvannia arkheolohichnykh fondiv Fastivskoho muzeiu* [Formation of archeological funds of the Fastiv Museum]. *Pres-muzei*, 3, 3-4 [in Ukrainian].

Marchenko, D. S. (2013). *Biohrafichni vikhy naukovoï ta pedahohichnoi spadshchyny istoryka, arkheoloha i pedahoha N. M. Kravchenko* [Biographical milestones of scientific and pedagogical heritage of historian, archeologist and teacher NM Kravchenko]. *Drahomanivski istorychni studii*, (1), 648-658 [in Ukrainian].

Marchenko, D. S. (2014). *Naukovo-doslidnytska diialnist N. M. Kravchenko* [Research activity of N.M. Kravchenko]. *Drahomanivski istorychni studii*, (2), 420-429 [in Ukrainian].

Marchenko, D. S. (2016). *Fenomen zhinky-istoryka, pedahoha i naukovtsia druhoï polovyny XX – pochatku XXI st. Na prykladi postati N. M. Kravchenko (1935-2001)* [The phenomenon of a woman-historian, teacher and scientist of the second half of the XX - early XXI century. On the example of NM Kravchenko (1935-2001)]. (*Master thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine – SAIA NASU]

Nelina, T. V. (1993). *Muzei i ekolohiia kultury* [Museum and ecology of culture]. *Pres-muzei*, 1, 4-5 [in Ukrainian].

Nelina, T. V., & Lysenko, S. D. (1994). *Muzei i sohodennia. Formuvannia arkheolohichnykh fondiv Fastivskoho muzeiu* [Museum and nowadays. Formation of archeological funds of the Fastiv Museum]. *Pres-muzei*, 3, 3-4 [in Ukrainian].

Nelina, T. V. (1994). *Deiaki pytannia stanovlennia kraieznavchoho muzeiu Fastivshchyny* [Some questions of formation of the local lore museum of Fastiv Region]. *Pres-muzei*, 2, 3-4 [in Ukrainian].

Ostroverh, O., & Hodakovskij, M. (1994). *Kul'tura – vne politiki* [Culture is out of politics]. *Finansova Ukraina*, 20, June 8; 23, June 30 [in Russian].

Petrauskas, O. V., & Shyshkin, R. H. (1992). *Deiaki Pidsumky arkheolohichnykh doslidzen, provedenykh na Pravoberezhnii Kyivshchyni u1985-1990 rr. (za materialamy pamiatok piznorymskoho chasu)* [Some results of archaeological research conducted in the Right-Bank Kyiv Region during 1985-1990 (Based on Late Roman Monuments)]. *Arkheolohichni doslidzhennia, provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 80-kh rr. orhanamy okhorony pamiatok ta muzeiamy respubliky*. Kyiv, 96-111 [in Ukrainian].

Rodynni arkhiv Olhy Ostroverkh (Kravchenko) [Family archive of Olga Ostroverkh (Kravchenko) – *FA of Olga Ostroverkh (Kravchenko)*]

Shkil M. I. (Ed.). (1990). *Kyivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni O. M. Horkoho 1920-1990. Istorychni narys* [Kyiv State Gorky Pedagogical Institute 1920-1990. Historical essay]. Kyiv: *Radianska shkola* [in Ukrainian].

Smolii V. A. (Ed.) (2003). *Ukrainski istoriky XX stolittia. Bibliohrafichni dovidnyk* [Ukrainian historians of the twentieth century: Bibliographic reference book]. (Vol. 2). Kyiv-Lviv [in Ukrainian].

Tkachenko, M. (1998). *Perebuvannia eksponativ Drezdenskoi kartynnoi halerei v Kyievi (1945-1958)* [Stay of exhibits of the Dresden Art Gallery in Kiev (1945-1958)]. *Visnyk Kyivskoho instytutu «Slovianskyi universytet»*, (1), 193-199 [in Ukrainian].

Tsyndrovska, L. O. (1984). *Mohylnyk v urochyschi Divych Hora* [The cemetery in the tract of Divych Hora]. *Arkheolohiia*, 47, 79-89 [in Ukrainian].

Tsyndrovska, L. O. (1988). *Pamiatky pershoï chverti I tys. n. e. na terytorii Serednoho Podniprovia* [Sights of the first quarter of the first millennium BC in the Middle Dnieper territory]. *Arkheolohiia*, 62, 86-95 [in Ukrainian].

Tsyndrovska, L. O. (1982). *Pro deiaki typy fibul pershykh stolit novoi ery na Serednomu Podniprovi* [About some types of fibulae of the first centuries of the new era in the Middle Dnieper territory]. *Arkheolohiia*, 37, 86-94 [in Ukrainian].

Shyshkin, R. H. (1999). *Hospodarsko-ekolohichna model cherniakhivskoi kultury (za materialamy Serednoho Podniprovia)* [Economic and ecological model of Chernyakhiv culture (based on the materials of the Middle Dnieper Regoin)]. *Arkheolohiia*, 4, 129-139 [in Ukrainian].